

'אם חטוף יחטוף אשה' כתובות ניחוש חדשות ממרשה

אסתר אשל ואיאן שטרן

מבוא: מרשה

מרשה הייתה אחת מערי יהודה בימי בית ראשון (יהושע טו:44; דברי הימים ב ב:7-9; ומיכה א 13-15; וראו יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים ח, 246, שליט, ב, 292; האונומסטיקון של אוסביוס, 10:682/130; ראו גם Notley and Safrai 2005: 124). החפירות מעידות על נוכחות ברורה בה בתקופת הברזל ב (Bliss and Macalister 1902: 58; Kloner 2003: 9-16). לאחר הכיבוש הבבלי של יהודה בידי הבבלים בשנת 586 לפסה"נ, ולאחריה כיבוש אדום בידי המלך נבונאיד בשנת 552 לפני הספירה, חלה נדידה של קבוצות אתניות שונות ביניהם אדומים לאזור דרום יהודה. אמנם נתגלו מעט עדויות ארכיאולוגיות מן המאות ה' וה' לפסה"נ במרשה, וכן נתגלו עדויות כתובות מן המאה ה' לפסה"נ (Eshel 84-85; Lemaire 1996: 38; 2010), אולם מעמדה של מרשה בתקופה הפרסית אינו ברור. החל מן המאה ה' לפסה"נ קיימת עדות להתיישבות של קהילה צידונית במרשה (Peters 36-39; and Thiersch 1905: 36-39), ועדויות על קשרי מסחר קרובים עם התלמיים במהלך המאה ה' לפסה"נ מתועדות בפפירוס זנון (P. Cairo Zen. 1 59006, Col. III, Line 64a; 59015), (Verso, Line 16 Edgar 1925: 13, 35). בשנת 198 לפסה"נ בקירוב העיר עברה לשליטה סלווקית, ותהליך ההלניזציה של העיר הואץ. מאוחר יותר, במהלך קרבות החשמונאים, שימשה מרשה כבסיס להתקפה נגד יהודה, ולכן ספגה פעולות תגמול מידי החשמונאים (מקבים ב, יב:35). לאחר כיבוש מרשה בידי יוחנן הורקנוס בשנת 107 לפסה"נ, העיר נזנחה ואוכלוסייתה עברה, ככל הנראה, למיקום אחר.¹

מרשה נחפרה לראשונה בשנת 1900 על ידי שני ארכאולוגים בריטים, פרדריק ג'ונס בליס ורוברט מקאליסטר, מטעם הקרן לחקירות ארץ ישראל (Bliss and Macalister 1902), שגילו במקום עיר הלניסטית מבוצרת, שהייתה מוקפת חומה בעלת מגדלים. חפירות מקיפות על פני השטח ובמספר חללים תת-קרקעיים נערכו בידי עמוס קלונור, מטעם רשות העתיקות בין השנים 1989 ל-2000, וממצאי החפירות פורסמו עד כה בשלושה כרכים העתיקות בין השנים 1989 ל-2000, וממצאי החפירות פורסמו עד כה בשלושה כרכים החל משנת 2000 נערכת במקום חפירה נרחבת מטעם המכון לסמינרים ארכיאולוגיים ברשות איאן שטרן וברני אלפרט, בשיתוף רשות העתיקות והיברו-יוניון קולג' (Stern and Alpert 2014).

חשוב לציין, כי האוכלוסייה במרשה בשלהי התקופה הפרסית ובתקופה ההלניסטית לא הייתה יהודית בעיקרה, אלא מורכבת מקבוצות אתניות שונות. מקובל במחקר, כי בשל מעמדה המיוחד של מרשה כעיר מרכזית באדום, הגיעו אליה קבוצות אתניות שונות ומגוונות. מחקרים שונים שעסקו במקורם של תושבי מרשה על פי הממצא האפיגרפי מראים, כי בתקופה זו האוכלוסייה של מרשה הייתה מעורבת. מניתוח ממצא השמות

שעשה איאן שטרן עולה, כי 31% מהם היו ערבים (נבטים), 24% היו אדומים, 28% היו ממוצא שמי-מערבי, 9% ממוצא יהודאי, 5% ממוצא פניקי ולגבי 3% קשה לדעת מה מוצאם (Stern 2007:213).

אוסף הכתובות הארמיות ממרשה

במהלך החפירות שביצע עמוס קלונר בשנים 1989–2000 נתגלו 72 כתובות שמיות שונות. ביניהן נתגלו 65 כתובות בארמית, משלהי התקופה הפרסית והתקופה ההלניסטית, שתוארכו בין המאה ה'ה' למאה ה'ב' לפסה"נ (Eshel 2010:35-88) רובן בעלות אופי כלכלי. בנוסף לכך, במהלך החפירות שביצעו שטרן ואלפרט בשנים 2000–2012 בחלל התת-קרקעי שמספרו 57 נתגלו 39 כתובות שמיות, מתוכם 37 כתובות בארמית, המתוארכות למאות 4–2 לפסה"נ, אף כתובות אלו ברובן בעלות אופי כלכלי (Eshel 2014:77-94).

יוצאות דופן בקבוצת הכתובות שנזכרו הן 4 קערות שנתגלו בחלל התת-קרקעי שמספרו 61 עליהן נכתבו 16 כתובות ארמיות, מתוכן פוענחו ופורסמו 7 כתובות שנכתבו על גבי שתי קערות (Eshel, Kloner and Puech 2007). על גבי הקערה הראשונה (קערה A) נכתבו שלוש כתובות, שתוארכו על סמך כתב היד לשלהי המאה ה'ג' או ראשית המאה ה'ב' לפסה"נ. כתובת אחת מתעדת אסיף יומי, השנייה חשבון והשלישית היא ספרותית באופייה, ועוסקת בנושאים שונים שחלקן פותחים במלה 'הן'. הכתובת מקוטעת, אולם משרידיה ניתן לראות כי הנושאים שנדונו בכתובת מגוונים. לאחר כותרת, הפותחת במלים (בתרגום לעברית): 'אשרי [ה]א[יש אשר ...]', נזכרו הנושאים הבאים: שמירת הלשון; עצים לחימום; תשוקה לאשה זרה; בוז לעולה וצום בחג. ניתן לקרוא בשרידים כדלקמן (בתרגום לעברית):

1. אשרי [ה]א[יש אשר ...]
2. אם [תצא] המלה מ[פינו...]
3. והרע [י]עקר, אם נאמר [...]
4. אם העץ יתאים [ל]אש, אם [...]
5. אם שורשיו יירטב[ו]...
6. נתחמם, אם הבית צונן[...]
7. אם תתאוה לאשה זרה, אתה [...]
8. אם תבוז לעולה, אז תחייה (?) [...]
9. אם צמת ביום [ה]חג, ל[א]...

ניתן להצביע על מספר אמירות דומות לאמור בכתובת שנזכרה, בספרות החכמה, ביניהן כדאי להזכיר את המקבילות הבאות (הטקסט ממרשה והמקבילות הארמיות תורגמו לעברית):
המלים:

א. "אשרי [ה]א[יש אשר ...]" (שורה 1), מזכיר את דברי חיבור ארמי ממערה 4 בקומראן, בו כתוב: "אשרי כל א[יש אשר מוסר חוכמה מלמד את בניו, ולא ימות בימי רשעה [...]" (4Q534, Frg. 2 ii:10-11) "אובדן[...]"

ב. את המלים: "[...]אם[... תצא] המלה [מ]פינו[... והרע [י]עקר, אם נאמר [...]" (שורות 2-3), ניתן להשוות ל'משלי אחיקר' הכתובים בארמית: "אם יוצאת טובה מפי (בני-) אנוש [...]" ואם רעה תצא מפיהם – אלהים ירעו להם" (שורות 171-172); וכן: "מכל משמר שמור (את) פיך ועל (מה) ש[שמעת] הוקר/הכבד לב, כי ציפור היא מלה ומשלחה גבר (ל)ללא לב (=טיפש)" (שם, שורה 82).

ג. "אם תתאוה לאשה זרה, אתה [...]" (שורה 7), דומה למשלי ה', כ'-כ"ג: "וְלִמָּה תִשְׁגָּה בְּנֵי בְזָרָה וְתִחַבֵּק חֵק נְכָרִיָּה; כִּי נִכַח עֵינֵי יְיָ הוּא דָרְכֵי אִישׁ וְכָל מַעְגְלֹתָיו מִפְּלִס; עֲוֹנוֹתָיו יִלְכְּדוּ אֶת הָרֶשֶׁע וּבְחַבְלֵי חַטָּאתוֹ יִתְמָד; הוּא יָמוֹת בְּאֵין מוֹסֵר וּבְרַב אֲנֻלְתּוֹ יִשְׁגָּה".

ד. "אם תבוז לעולה, אז תחיה (?) [...]" (שורה 8), מזכיר את דברי משלי ל', ט': "פֶּן אֲשַׁבֵּעַ וְכַחֲשֵׁתִי וְאֶמְרֵתִי מִי יְהוָה וּפֶן אֲנַרְשׁ וְנִגְבַּתִּי וְתַפְשֵׁתִי שִׁם אֱלֹהִי", כשמשמעות המלה היחידאית תַּפְשֵׁתִי (גם על סמך התרגום הארמי) הוא כנראה "חלול ה'" (הורוויץ תשנ"ג:567); וכן דברי יחזקאל כ"ב, ח': "קִדְשֵׁי בְּזִית יֹאֲתַתְּ שִׁבְתֵּתִי חֲלָלְתָּ".

כיוון שזו הייתה הכתובת הראשונה שפרסמנו מסוג זה ובשלב זה לא הכרנו כתובות שמיות דומות, ובשל אופן הכתיבה של מספר רב של כתובות על גבי קערה אחת בכיוונים שונים, הצענו כי מדובר בתרגילי סופר באופן כללי. בשל קווי דמיון בין כתובת 'הן' זו לספרות החכמה שנזכרה למעלה, הצענו, כי בכתובת השלישית מדובר בציטוט מחיבור חכמתי לא מוכר (Eshel, Kloner and Puech 2007:41-47). כמו כן ממבנה המשפטים שחלקם פתחו במלה 'הן', הצענו בזהירות, כי יש לשקול את האפשרות שמדובר בכתובות נחוש (Eshel, Kloner and Puech 2007:43).

שלב התפתחות נוסף בהיכרותנו עם כתובות בעלות נוסחת 'הן' התרחש כאשר נתגלו שתי כתובות נוספות מסוג זה, אף הן משתמשות בנוסחת 'הן'. בכתובות מקוטעות אלו נזכרה התבוננות בכוכב שביט, וכן פגיעת רוח או השדה לילית. נוסחה חדשה נוספה בכתובות שחזרה על עצמה והיא "הן מן אלהין". בשל אופי הכתובות הללו הצבענו על זיקה אפשרית לפירושים לכתובות נחוש המוכרים מהמזרח הקדמון (Eshel 2011).

השנים האחרונות העשירו את הממצא האפיגרפי באופן משמעותי ביותר. עד כה נתגלו במהלך החפירות במרשה מעל אלף ומאתיים כתובות ביוונית ובארמית. הריכוז הגדול ביותר נתגלה בשטח התת-קרקעי שמספרו 169, הממוקם כמאה מטר מן העיר העליונה של מרשה. מתוך 503 כתובות שנתגלו עד כה בשטח זה, 385 מהן בארמית, ו-118 ביוונית. הכתובות הארמיות מתוארכות למאות הד'-ב' לפנה"ס. בתוך האוסף הארמי הגדול במיוחד ניתן לזהות קבוצה מובחנת של כ-140 אוסטרקונים וכתובות על גבי קערות. לעתים נכתבו מספר כתובות על גבי קערה אחת מבית ומחוץ. ניתן לתארכם בעזרת כתב היד למאה ה-ג' או ה-ב' לפסה"נ. לכתובות אלו משותף השימוש הנפוץ במלים '(ו)הן', לעתים '(ו)הן לא', או 'הן מן אלהין'. משפטים אלו באים לעתים קרובות ברצף: 'אם... או... או...', או לחילופין בצמד: 'אם... ואם לא', שכל הנראה משמעות האיבר השני הוא: 'אפשרות אחרת'. אם הפירוש נכון, יש ככל הנראה לפרש את הביטוי 'הן מן אלהין' כחלק מאותו רצף, ומשמעו: 'אם/או מאלוהים' כאחד האפשרויות ולא דווקא כתוצאה, כפי שחשבנו קודם לכן, (כלומר: אם דבר מה מתרחש או נצפה, אז המקור לכך הוא האלוהים). שוב יש להזכיר, כי ככל הנראה לא מדובר באלוהי ישראל. באופן כללי, אין בכתובות הללו שום

אזכור של שם פרטי, וברובן לא נכללו שמות אלוהיות למעט מעט אזכורים לאל קוס, האל האדומי, המופיע באוסף כתובות הניחוש ממרשה, ולכן סביר שחלקן היו שייכות לאדומים. הכתובות הנדונות טרם פוענחו במלואן, וליתר דיוק תהליך הפענוח והפירוש עדיין בראשיתו.² עד כה לא מצאנו מקבילות ברורות לאוסף הכתובות ממרשה, והחיפוש אחר טקסטים קרובים עודנו בשלבים ראשונים. בשלב זה ניתן לזהות מספר נושאים הנזכרים בהם, ביניהם ניתן להזכיר:

א. מוות ומחלות שונות – במספר אוסטרקונים נזכרו פגעים שונים מהם סובלים בני אדם, ביניהם: כאב, מחלה או אף מוות.

ב. דמונולוגיה – ניתן למצוא מספר התייחסויות כלליות לרוחות, בקיצור: 'הרוח', וכן לשדים שונים. דוגמה לכך תשמש הכתובת הבאה (בתרגום): "אם נפגעת מלילית (או: אם פגשת לילית) ושתקו, ואם (נפגעת בידי) האותוק(ו)" (Eshel 2011:181-186). הלילית היא שדה ידועה, ואילו השם 'אותוקו' מוכר כשם כללי לשדים בטקסטים באכדית (Black, George and Postgate 2000:430), בצורה: utukku(m). את המלה "ושתקו" ניתן להסביר כגזורה מן הפועל 'שתק', שנגרם מפגיעת הלילית, או כשם של שד נוסף שאינו מוכר מן המזרח הקדמון, אך ניתן אולי להשוותו לשם השד 'שתיקא' הנזכר על גבי קערת השבעה שנתגלה בגניזה בקהיר (T-S. AS 142.12 שורה 36, ראו: Schäfer and Shaked 1994: 85).

ג. נישואין וקשרי משפחה – בכתובות הניחוש ניתן למצוא התייחסויות רבות לקשרים בין בני האדם באופן כללי, ובמיוחד לקשרי משפחה. על גבי אחד האוסטרקונים הגדולים בהם נכתבו על שני צידי החרס לא פחות מ-18 שורות, ניתן למצוא מספר התייחסויות ליחסים בין בני הזוג, ביניהם נישואי חטיפה או קנייה (בתרגום): "אם חטוף יחטוף את האשה או (ייקח אותה ב)קנייה" (כלומר ישלם עבורה). חוקרים שונים עסקו בנישואי חטיפה הנזכרים במקורות מן העת העתיקה, ביניהם עדיאל שרמר (תשס"ד: 116-117, במיוחד הערות 43-44), שהביא את דברי התוספתא על בני אלכסנדריא: "דרש הלל הזקן לשון הדיוט. כשהיו בני אלכסנדריא מקדשין נשים, אחר בא וחוטפה מן השוק, ובא המעשה לפני חכמים, בקשו לעשות בניהן ממזרין, אמר להם הלל הזקן הוציאו לי כתובת אמותיכם, הוציאו לו, וכתבו בה כשתכנסו לביתי תהוי לי לאנתו כדת משה וישראל" (כתובות ד', ט'; מהדורת ליברמן, עמ' 68).³ בהמשך אותה כתובת נזכרו עניינים הנוגעים ליחס בין בני הזוג (בתרגום): "אם באמת האיש מדבר עמה... אם האיש בז לה (מילולית: אם יש לו [דבר] רע עליה)". הקשר זה מזכיר את העילה לגירושין, כפי שנזכרת בדברים כ"ד: "וְהָיָה אִם לֹא תִמְצָא הוּן בְּעֵינָיו כִּי מִצָּא בָּהּ עֲרוֹת דָּבָר וְכָתַב לָהּ סֵפֶר כְּרִיתָת וְנָתַן בְּיָדָהּ וְשָׁלְחָהּ מִבֵּיתוֹ" (וראו בפירוט דברי המשנה במסכת גיטין ט', י"א).

התייחסות נוספת לחיי המשפחה נזכרת באותו אוסטרקון, בה נאמר (בתרגום מילולי): "אם רע על האשה מ(ה)אשה) הזוטר, ואם לא", כלומר: אם האשה הזוטר מ(ז)זלת באשה (העיקרית, הראשית), או מצב אחר. הכינוי 'זוטר' מוכרת רק מן הארמית בבבלי (Sokoloff 2002:404-403), ונראה כי מדובר באישה צעירה, או שנייה במעלה לבעלת הבית. דומה כי ניתן להשוות מקרה זה ליחסי אשה – פילגש במקרא, או אף לאמה. על הפילגש במקרא, המוגדרת כ"אשה החיה דרך קבע עם איש אחד בלא

שתהיה נשואה לו כדין" (קלאי תשל"ב:456), חלים חוקים מסוימים, חלקם מקבילים לחוקי האמה (ראו קלאי שם, עמ' 456-457). מן הסיפור המקראי ניתן לדלות לא מעט פרטים אודות יחס האשה עם זו השנייה במעלה. לשם השוואה לזלזול הנזכר, ניתן להביא את סיפור יחסיהן של שרי והגר, לדוגמה: "וַיָּבֵא אֶל הַגֵּר וַתְּהַר וַתֵּרָא כִּי הִרְתָּה וַתִּקַּל גְּבִרְתָּהּ בְּעֵינֶיהָ" (בראשית ט"ז, ד'), או באופן כללי, במשלי ל', כ"ג: "וְשִׁפְחָהּ כִּי תִירַשׁ גְּבִרְתָּהּ", העוסק במקרה של שפחה היוורשת את מקום גבירתה ורכושה לאחר שזו נפטרה, וככל הנראה הכוונה לכך שהיא תופסת את מקום גבירתה אצל בעלה ויש בכך משום ערעור סדרי החברה ומעמדוּתיה. אף במזרח הקדמון חוקקו חוקים שנועדו להתמודד עם מצבים כגון אלו, דוגמת חוק 146 באוסף דיני ח'מֶרְבֶּ (1750-1792 לפנה"ס) העוסק ביחסי גבירה – אמה (בתרגום לעברית): "כי ייקח איש כוהנת נְדָתָם לאישה ונתן (הנְדָתָם היא) אמה לבעלה ותלד לו (האמה) בנים; (אם) לאחר הדברים האלה תשתווה האמה היא עם גבירתה – יען כי בנים ילדה, גבירתה בכסף נתון לא תתננה; סימן (תספורת) עבדות תשים עליהם ועם האמהות תמנה אותה" (מלול תש"ע, 142-143).⁴ בהקשר זה מזכיר מ' מלול טקסט הקרוב אף יותר לנושא הנידון, ובו נזכר זלזולה של האשה השנייה במעלה. מדובר בחוזה קנייה של אמה (CT 8, 22b, שורה 1913, מס' 77), ובו כתוב: "את שְׁמֶשׁ-נֶר בת אֶבֶ-שָׁחֹן, מאֶבֶ-שָׁחֹן אביה, בְּנֶגְ-אֶבֶ וּבְלֶסֶן (אשתו) קנויה. לְבֶנֶגְ-אֶבֶ אישה (תהא); לְבְלֶסֶן אֶמָה (תהא). ביום שבו שְׁמֶשׁ-נֶר לְבְלֶסֶן, גבירתה, (בזו הלשון) תאמר: 'לא גברתי את!'; – תגלחֶה (את שיערה) ובכסף תתננה" (מלול תש"ע, 97, הערה 111).

ד. **תופעות אסטרונומיות** – באחת הכתובות שפורסמה מכבר, נזכרים, ככל הנראה, תנועותיו של כוכב השביט (Eshel 2011).

האם מדובר בכתובות ניחוש?

עד כה ראינו מספר נושאים בהם עוסקות הכתובות ממרשה. מדובר בתחומים שונים ומגוונים, שאינם מסודרים לפי תחומים, וקשה לעמוד על סדר מסויים העומד מאחורי כתיבתם. דומה כי יש לפנינו אוסף גדול של תצפיות שונות, שכל הנראה היו קשורות לעולם הניחוש. ייתכן ומדובר בתיעוד שאילתות שהופנו לקוסמים או למנחשים שפעלו במקום, ולכן נראה שיש להגדירם ככתובות ניחוש.

הניחוש כאמצעי לגילוי העתיד מוכר מן העולם הקדום והיה נפוץ בקרב קבוצות אתניות שונות בעיקר מבבל, מצרים ומהעולם היווני. המנחש בחן, על פי רוב, תופעות טבע שונות בפרשו אותם כסימנים הנושאים משמעות נסתרת שבעזרתה ניתן לחזות את העתיד. דרך נוספת לחיזוי העתיד שהייתה נפוצה בעיקר מבבל ועד אטרווריה שבמרכז איטליה של היום, התבססה על התבוננות בצורות שונות של כבד כבש. מן הספרות הקלאסית ניתן ללמוד שאף היוונים השתמשו בטכניקות ניחוש שונות, בין היתר בתצפית בכבד או בשפיכת שמן או קמח על גבי נזל (Luck 1985:229-305), דוגמה לכך ניתן למצוא ברשימת שיטות הניחוש הנזכרות בחיבורו של אייסכילוס, פרומתאוס הכבול (מן המאה ה-5 לפנה"ס), בדבריו של פרומתאוס:

את תתפלאי יותר כשתשמעי על שאר מלאכות ואמצעים אשר שכלי הגה... מניתי גם את שלל שיטות הנובאה:... פֶּרְשֵׁי מַעוֹף עוֹפוֹת מַעֲקָמֵי טַפְרִים – מה מנבא טובות, מה מנבא רעות... גם מה מובן יש לקרבים חלקים, מה צבע למרה שהוא לרצון האל, במה מְשַׁלֶּמֶת אֲנֹתוֹ של הכבד. שרפתי בשכבת שֶׁמֶן שוֹק וְעֵצָה ואגב כך הצעדתי את בני אנוש אל אמנות הסוד, פקחתי עיניהם לקרוא באש אותות אשר היו סתומים (שבתאי תשנ"ד: 59).

הניחוש נזכר מספר פעמיים במקרא, ומספר דמויות מתייחסות לניחוש, ביניהם לבן: "וַיֹּאמֶר אֵלָיו לְבָן אִם נָא מִצְּאֵתִי חֹן בְּעֵינַיָה נְחֹשֵׁי וַיְבָרְכֵנִי יְיָ הוּהוּ בְּגִלְגָּלָהּ" (בראשית ל', כ"ז); בדברי "אֲשֶׁר עַל בֵּיתוֹ" של יוסף באשר לגביע שלו: "הֲלוֹא זֶה אֲשֶׁר יִשְׁתָּה אֲדָנִי בּוֹ וְהוּא נִחֵשׁ יִנְחֵשׁ בּוֹ הֲרַעְתֶּם אֲשֶׁר עֲשִׂיתֶם" (שם, מ"ד, ה'); ובדברי יוסף על עצמו: "...הֲלוֹא יִדְעֶתֶם כִּי נִחֵשׁ יִנְחֵשׁ אִישׁ אֲשֶׁר כְּמֹנִי" (שם, ט"ו). על המלך מנשה, ששלט בטכניקות ניחוש שונות, נאמר: "וְעוֹנֵן וְנִחֵשׁ וְעָשָׂה אוֹב וַיְדַעְנִים" (מלכים ב' כ"א, ו'). מנחשים וטכניקות ניחוש שונות יוחסו, על פי רוב לעמים זרים, דוגמת מלך בבל המופיעה ביחזקאל: "כִּי עָמַד מְלֶךְ בְּבֶל אֶל אֵם הַדְּרָךְ בְּרֹאשׁ שְׁנֵי הַדְּרָכִים לְקֶסֶם קֶסֶם קֶלֶקֶל בְּחֻצִים שָׂאֵל בְּתַרְפִּים רָאָה בְּבָבֶד" (כ"א, כ"ו), ולכן נאסרו שיטות שונות של כישוף וניחוש:

"כִּי אִתָּה בָּא אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר יְיָ הוּהוּ אֶל־לֵהִיָּה נִתֵּן לָךְ לֹא תִלְמַד לַעֲשׂוֹת כְּתוֹעֵבֹת הַגּוֹיִם הָהֵם; לֹא יִמְצָא בְךָ מַעֲבִיר בְּנוֹ וּבֵתוֹ בְּאֵשׁ קֶסֶם קֶסֶמִים מְעוֹנֵן וּמְנַחֵשׁ וּמְכַשֵּׁף; וְחֹבֵר חֶבֶר וְשֹׂאֵל אוֹב וַיְדַעְנֵי וְדָרַשׁ אֶל הַמֵּתִים; כִּי תוֹעֵבֹת יְיָ הוּהוּ כָּל עֲשָׂה אֵלֶּה וּבְגִלְלַת הַתוֹעֵבֹת הָאֵלֶּה יְיָ הוּהוּ אֶל־לֵהִיָּה מוֹרִישׁ אוֹתָם מִפְּנֵיָהּ; תָּמִים תְּהִיָּה עִם יְיָ הוּהוּ אֶל־לֵהִיָּה; כִּי הַגּוֹיִם הָאֵלֶּה אֲשֶׁר אִתָּה יוֹרֵשׁ אוֹתָם אֶל מְעוֹנֵיָם וְאֶל קֶסֶמִים וְשִׁמְעוּ וְאִתָּה לֹא כֵן נִתֵּן לָךְ יְיָ הוּהוּ אֶל־לֵהִיָּה" (דברים י"ח, י"ד-ט"ו).⁵

מעניין מי היו האחראים לדברי הניחוש שתועדו על כל כך הרבה חרסים ממרשה ומה מקורם?

דומה כי ניתן למצוא רמז לכך בפתיחת אחת הכתובות מ'קבוצת הן' ממרשה פותחת במלים "ענוני... אמר...", כלומר '(ה)עונן... אמר...'.⁶

עונן מוכר לנו מן המקרא כאחד מסוגי המכשפים הנזכרים ברשימה שנזכרה למעלה: "מְעוֹנֵן וּמְנַחֵשׁ וּמְכַשֵּׁף וְחֹבֵר חֶבֶר וְשֹׂאֵל אוֹב וַיְדַעְנֵי וְדָרַשׁ אֶל הַמֵּתִים" (דברים י"ח, י'); בישעיהו ב', ו': "כִּי מָלְאוּ מְקַדְּם וְעוֹנִיִּים כְּפֹלְשֵׁתִים"; וכן בירמיהו כ"ז, ט': "וְאֵל עוֹנֵיָכֶם אֵל כְּשִׁפְיָכֶם". בתלמוד הבבלי נעשו מספר ניסיונות לפרש מי הוא המעונן הנזכר. ראו, לדוגמה בבבלי מסכת סנהדרין דף ס"ה עמוד ב': "תנו רבנן: מעונן, רבי שמעון אומר: זה המעביר שבעה מיני זכור על העין. וחכמים אומרים: זה האוחז את העיניים. רבי עקיבא אומר: זה המחשב עתים ושעות, ואומר: היום יפה לצאת, למחר יפה ליקח, לימודי ערבי שביעיות חיטין יפות, עיקורי קטניות מהיות רעות".⁶

כלומר: חכמים עסקו בשאלה מי הוא המעונן הנזכר בתורה, והציעו לכך כמה פירושים, ביניהם רבי שמעון, שהציע שמדובר במי שמעביר שבעה מיני זרע (או לחילופין אברי זכר וכדומה) על העין כדי לעשות כשפים, חכמים אמרו שמדובר במי שמאחז את העיניים כאילו עושה כשפים, ורבי עקיבא הציע שמדובר בעונן מלשון עונות, כלומר מתי הזמן המתאים לעשות דברים מסויימים, דוגמת יציאה לדרך או קנייה מוצלחת, או פעילויות חקלאיות מסוימות.

ייתכן שעדות נוספת לפעולתו של עונן נזכרת בשבר של חיבור מקומראן (4Q513). הקטע פורסם תחילה בידי מ' באייה, שקרא בשורה 5: [--] אשר הר[א]ה ענני[--] ולא מתורת משה[--] (Baillet 1982:290). ופירש את המלה 'ענני' [...] כקשור לשם העצם המקראי 'עוננים', על פי הכתובים שנזכרו למעלה בישעיהו ובירמיה. קטע זה נדון במאמרו של ווהולדר (2001:93), שטען שהוא עוסק בהינף העומר, הנזכר בשורה 2, והציע לפרש את המלה כשם הפרטי ענני. לאחרונה, במהדורתו לחיבורים העבריים שבמגילות קומראן (קימרון תשע"ד: 197-201) הציע א' קימרון לכנות את החיבור 'מחלוקות', כיוון שמדובר בחיבור כתתי, העוסק בדינים שונים השנויים כל הנראה במחלוקת, ביניהם טהרת המקדש, כוהנים וקרבתות. קימרון (תשע"ד: 199): קרא ומשחזר את קטעים 3+4 מחיבור זה כדלהלן:

- 1] [יִזְוִי]° [כי שבתון]
- 2 [זכרון] מְקָרָא [קודש הוא יום] [הנף עמר] ואין להקריב]
- 3 [עמר] ביום שבת קדִשׁ [ש] [הלו]א [כתוב] מלבד שבתות] ה' [ ]
- 4 [גם אין] לעשות זכרון ע[מהם ככו]ל תעות עורון ה[עם העושים]
- 5 [ככול] אשר הר[א]ו ענני[הם] [ולא מתורת משה]...

הקטעים לפי שחזור זה עוסקים בפולמוס עם ההלכה הפרושית שהעומר קרב ממחרת יום טוב ראשון של פסח, ואפילו בשבת (ראו משנה מנחות י', ג'), ואילו לפי הלכת הכת, אין להקריב עולות חגים עם עולות השבת. בפסקה זו, לפי פרשנותו של קימרון, הכינוי 'ענני[הם]' מכוון למנהיגי הפרושים, המכונים ע(ו)ננים, כלומר 'מאחזי עינים'. זאת על-פי הכתובים המקראיים המזכירים עוננים, בעיקר בדברים י"ח, בו מנוגד העונן, יחד עם קוסמים אחרים, לנביא, הנזכר מיד לאחר מכן: "כִּי הַגּוֹזֵם הָאֵלֶּה אֲשֶׁר אֶתָּה יוֹרֵשׁ אוֹתָם אֶל מַעֲנִיִּים וְאֶל קְסָמִים יִשְׁמְעוּ וְאֶתָּה לֹא כֵן נִתֵּן לָךְ יְיָהוָה אֱלֹהֶיךָ; נְבִיא מְקַרְבֶּה מְאֻחֶיךָ כְּמִנֵּי יָקִים לָךְ יְיָהוָה אֱלֹהֶיךָ אֲלֵיו, תִּשְׁמְעוּן..." (י"ד ואילך). על פי פירוש זה, העם הולך אחרי מה שהראו להם העוננים, וזאת בניגוד למצווה בתורת משה.

אם פירוש המלה 'ענני' בכתובת כמקצועו של המנחש שפעל במרשה מתקבל הדעת, ייתכן שהוא מחברה של הכתובת בה הוא נזכר, ודבריו צוטטה בה. יש לציין כי המלה 'ענני' נזכרת בשבר קטן מכתובת אחרת ממרשה, שלצערנו רק היא שרדה ללא הקשר.

מה מקורן של כתובות הנישואים שנתגלו במצבור בשטח 169?

על מנת לנסות ולהבין מהו מקורן האפשרי של כתובות הנישואים, יש להתבונן בהקשר בה נמצאו ובממצאים נוספים שנתגלו בסביבתן. ראשית, מתוך 358 הכתובות הארמיות שנתגלו בשטח זה, מעל 140 שייכים לקבוצה שהוגדרה ככתובות נישואים. בנוסף לכך, שטח 169 עשיר באופן מיוחד בממצאים אותם ניתן לייחס לפולחן מסוגים שונים. הממצא עדיין בעיבוד והכנה לפרסום, אך ניתן לציין כי נכללים בו הממצאים הבאים, המתוארכים למאה הרביעית עד למאה לשנייה לפנה"ס:

1. מספר רב, באופן יחסי של אסטרגלים – 56 (קוביות משחק עשויות מעצם), שהוא אחוז גבוה יחסית בהשוואה לחללים אחרים במרשה. בקבוצה נכללים מספר קוביות העשויות מזכוכית או ממתכת. כמו כן ישנו אחוז גבוה יחסית של אסטרגלים נושאי

- כתובות ביוונית. ביניהם נפוצה הכתובת Νίκη המוכרת כאלת הנצחון, וכן שמות אלים ואלות, ביניהן האלות אפרודיטה והרה.
2. מספר גבוה ביותר של צלמיות – מעל 760!
  3. מעל 320 נרות מטיפוס 'קרנוי', ששימשו לטקסים במקדשים, המהווים 42% מכלל הנרות שנתגלו בשטח 169.
  4. 206 ידיות של אמפורות
  5. 60 מזבחונים בשימוש ביתי

חקר הממצאים הללו עדיין לא הסתיים והוא מופקד בידי חוקרים שונים, אך דומה כי בשלב זה ניתן להסיק, כי ריכוז חפצי הפולחן הללו יחד עם כתובות הניחוש עשוי להצביע על מקור משותף ממנו נאספו והושלכו יחד לחלל התת קרקעי של שטח 169.

בחפירות בשטח התת קרקעי מספר 57, המרוחק כ־10 מטר בלבד משטח 169 המדובר, נתגלתה 'כתובת הליודורוס', בה נזכר מינויו הליודורוס כ'אחראי על המקדשים' בשנת 178 לפנה"ס. מדובר בהצהרה מטעם סלוקוס הרביעי בנוגע למינוי אולימפיודורוס ככהן גדול מחוז "קוילה־סוריה ופויניקיה" – הכולל בתוכו את ארץ־ישראל. בעבר הוצע ש'כתובת הליודורוס' עמדה ככל הנראה בתוך מקדש או סמוך לו (Gera 2009). עותק שבור נוסף של אותה כתובת התגלה במחסני רשות העתיקות וישנה תמימות דעים במחקר, שהכתובות עמדו במקורן במקדש סמוך. זיהוי אפשרי למקומו הוא שרידי מבנה שסומן כשטח 800 המרוחק כשלושים מטר בלבד משטח 169, אותו הציעו עמוס קלונר (111–112:2001) ונילי גרייצר (תשע"ב:183–193) לזהות כמקדש. מבנה זה, שהיה בנוי בציר מזרח־מערב, היה המבנה הגדול ביותר שנתגלה עד כה במרשה. מידותיו 13x27 מטר, ובו שרידים בגובה שלושה־ארבעה נדבכים מאבני נארי גדולות. למבנה שלב הליניסטי קדום ושלב הליניסטי מאוחר, והוא נעזב בסוף התקופה ההלניסטית, ככל הנראה עם נטישת העיר כולה בזמן הכיבוש החשמונאי. לדעת גרייצר, המבנה נוסד על ידי תלמי ה־ד' פילופאטור לאחר נצחונו בקרב רפיח על אנטיוכוס ה־ג' בשנת 217, לכבוד אשתו ארסנה ה־ג', ולכן לדעתה יש לזהותו כמקדש לאלה איסיס (גרייצר תשע"ב:374).

ברצוננו להציע בזהירות, כי מקור החפצים הפולחניים וכתובות הניחוש היה במקדש זה וכשהוא נהרס או ננטש, תכולתו פונתה לחללים התת קרקעיים מספר 57 ו־169. אם אנו צודקים, ככל הנראה כתובות הניחוש שימשו במקדש ופנו אף הם. אולם יש לסייג אמירה זו משום שידוע כי עולם הניחוש בעת העתיקה לא היה בהכרח צמוד למקדש. מן המזרח הקדמון אנו למדים שניחוש, שהיה מגוון באמצעים בהם השתמשו (דוגמת פירוש חלומות והתבוננות בתופעות טבע שונות ובתנועת ציפורים), תיפקד כמעין 'מדע' חילוני. הקוסם (המכונה 'בר') לא היה כהן, ונהג לייעץ למלכים או ללקוחות עשירים. גם בעולם היווני ניתן לראות עדויות דומות, כפי שציטטנו לדוגמה למעלה מדברי פרומתאוס. ייתכן אף שמקור כתובות הניחוש בתרגילים והעתקות חיבורים שנעשו בידי 'פרחי מנחשים'.

סיכום

מסקירה ראשונית זו של כתובות הניחוש ממרשה, שמספרן עולה על 140 ורבות מהן מצויות בשלבים ראשונים של פיענוח ופירוש, ניתן לומר כי מדובר באוסף ייחודי שלא נראה כמותו עד כה. מדובר בכתובות ניחוש שנכתבו במאה ה-3-2 לפנה"ס בארמית, אוסף שעד כה לא מצאנו לו מקבילות. נקודות דמיון מסוימות נמצאו עד כה לכתובות ניחוש אחרות מן המזרח הקדמון, אולם המחקר עדיין בראשיתו. כיוון שהאוסף נתגלה עם ממצאים נוספים הקשורים לפולחן, הצענו, כי מקורו במקדש סמוך, ובמקרה זה הוא נכתב ככל הנראה על ידי מנחשים כתגובה לשאלות שהוגשו לפנייהם במקדש. אפשרות אחרת היא שמקורו בבית ספר למנחשים שפעל באזור, אולי גם הוא במקדש, אך לא דווקא.

יש לקוות, שעם פיענוחו המלא של האוסף ופירושו נדע יותר על עולמם המרתק של תושבי מרשה, בה התאספו עמים שונים בעלי אמונות ודעות מגוונות מן המזרח והמערב.

רשימת מקורות

גולאק א' תשנ"ד. **השטרות בתלמוד: לאור הפירושים היוונים ממצרים ולאור המשפט היווני והרומי**, ערך והוסיף הערות רנן קצוף. ירושלים.

גרייצר נ' תשע"ב. **תכנון המתאר האדריכלי והבנייה של העיר מְרָשָה שבאידיומיאה בתקופה ההלניסטית**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן.

הורוויץ א' תשנ"ג. **משלי עם מבוא ופירוש. כרך שני: פרקים י-לא**. ש' אחיטוב, עורך. מקרא לישראל: פירוש מדעי למקרא.

ליברמן ש' תשנ"ד. **תוספתא ותוספתא כפשוטה** סדר נשים. ניו יורק.

מלול מ' תש"ע. **קובצי הדינים ואוספים משפטיים אחרים מן המזרח הקדום**. חיפה.

קלאי ז' תשל"ב. פילגש, פלגש. בתוך ב' מזר וח' תדמור, עורכים. **אנציקלופדיה מקראית** ו. ירושלים. 456-457.

קמרון א' תשע"ד. **מגילות מדבר יהודה: החיבורים העבריים** (כרך ב). ירושלים.

שבתאי א' תשנ"ד. **אייסקילוס: פרומתאוס הכבול**. תל אביב. תורגם מיוונית.

שרמר ע' תשס"ד. **זכר ונקבה בראם: הנישואים בשלהי ימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד**. ירושלים.

שליט א' תשמ"ג. **יוסף בן מתתיהו [פלביוס יוספוס] קדמוניות היהודים**. ירושלים ותל-אביב.

Baillet M. 1982. *Qumrân grotte 4.III (4Q482-4Q520)*. (DJD VII). Oxford.

Black J. A., George A.R., and Postgate J. N. 2000. *A Concise Dictionary of Akkadian*. Wiesbaden.

Bliss F. J and Macalister R. A. S. 1902. *Excavations in Palestine During the Years 1898-1900*. London.

Edgar, C.C. 1925. *Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire: Zenon Papyri*. Vol. 1. Cairo 1925.

- Ehrlich A. and Kloner A. 2008. *Maresha Excavations Final Report II: Hellenistic Terracotta Figurines from the 1989-1996 Seasons (IAA Reports 35)*. Jerusalem.
- Eshel E. 2010. Inscriptions in Hebrew, Aramaic, and Phoenician Script. In A. Kloner et al, editors. *Maresha Excavations Final Report III, Epigraphic Finds from the 1989-2000 Seasons (IAA Reports 45)*. Jerusalem. 35-88.
- Eshel E. 2011. Aramaic Texts from Qumran in Light of New Epigraphical Finds. In A. Lange et al, editors. *The Dead Sea Scrolls on Context vol. I (Supplements to Vetus Testamentum 140/1)*. Leiden. 177-197.
- Eshel E. 2014. Chapter 8: Iron Age, Phoenician and Aramaic Inscriptions. In I. Stern, editor. *The Excavations of Maresha Subterranean Complex 57: The 'Heliodoros' Cave (BAR International Series 2652)*. Oxford. 77-94.
- Eshel E., Kloner A. and Puech A. 2007. Aramaic Scribal Exercises of the Hellenistic Period from Maresha: Bowls A and B. *BASOR* 345: 39-62.
- Gera D. 2009. Olympiodoros, Heliodoros and the Temples of Koile Syria and Phoinike. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 169: 125-155.
- Kloner A. 2001. The Economy of Hellenistic Maresha. In Zofia H. Archibald, John Davis, Vincent Gabrielsen and G.J. Oliver, editors. *Hellenistic Economies. London and New York*. 103-131.
- Kloner A. 2003. *Maresha Excavations Final Report I: Subterranean Complexes* 21, 44, 70 (*IAA Reports* 17). Jerusalem.
- Kloner A. 2011. *Maresha Excavations Final Report III: Epigraphic Finds from the 1989-2000 Seasons (IAA Reports 45)*. Jerusalem.
- Lemaire A. 1996. *Nouvelles Anscriptions Araméennes d'Idumée au Musée d'Israël (Transeuphratène Supplément 3)*. Paris.
- Luck G. 1985. *Arcana Mundi: Magic and the Occult in the Greek and Roman Worlds: A Collection of Ancient Texts*. Baltimore.
- Notely, R.S. and Safrai. Z. *Eusebius, Onomasticon. The Place Names of Divine Scripture*. Boston and Leiden 2005.
- Peters S. A. and Thiersch H. 1905. *Painted Tombs in The Necropolis of Marissa (Maresha)*. London.
- Schäfer P. and Shaked S. 1994. *Magische Texte aus der Kairoer Geniza*. Tübingen.
- Sokoloff M. 2002. *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic*. Ramat-Gan.
- Stern I. 2007. The Population of Persian-Period Idumea According to the Ostraca: A Study of Ethnic Boundaries and Ethnogenesis. In Y. Levin, editor. *A Time of Change: Judah and its Neighbours in the Persian and Early Hellenistic Periods (Library of Second Temple Studies 65)*. London. 205-236.

Stern I. and Alpert B. 2014. Maresha, Subterranean Complex 169: Preliminary Report. *Hadashot Arkheologiyot* 126.

Wacholder B. 2001. The Omer Polemics in 4Q513 Fragments 3-4: Is Ananni Their Author? *Revue de Qumran* 20/1: 93-108.

הערות סיום

- 1 אמנם יוסף בן מתתיהו (קדמוניות היהודים 5, 7) מזכיר את מרשה בתקופה שלאחר ימי יוחנן הורקנוס, אולם לא נתגלו עד כה ממצאים ארכיאולוגיים שיעידו על קיומה של העיר בתקופה זו, לבד ממספר מטבעות שנתגלו על פני השטח.
- 2 פיענוח ראשוני של הכתובות נעשה על ידי אסתר אשל ורבקה אליצור-ליהמן. בהמשך העבודה הצטרפו מיכאל לנגלואה מאוניברסיטת שטרסבורג בצרפת ומרק גלר מהאוניברסיטה החופשית בברלין, גרמניה.
- 3 וראו אצל שרמר מקורות נוספים המעידים כי תופעה זו של חטיפת אישה לשם נישואים הייתה קיימת גם בחברה הנכרית הסובבת, וביבליוגרפיה שם. וראו גולאק (תשנ"ד, 54-55).
- 4 סימן תספורת זו הינו גילוח מיוחד, שמשמעו סימון האמה בצורה מסויימת ומנייתה עם האמהות. מתן סימן זה נזכר גם בדיני אֶשְׁנָן (משנת 1770 לפנה"ס בקירוב), סעיף 51 (ראו מלול תש"ע: 97 הערה 111).
- 5 וראו ישעיהו מ"ז, י"ג: "נְלֹאֲתִי, בָּרַב עֶצְתְּךָ; יַעֲמְדוּ-נָא יְיֹשִׁיבֵי הַבְּכִי שְׁמַיִם, הַחֲזִים בְּכֹכְבִים..."
- 6 וראו גם: תוספתא, שבת ז', י"ד: "אי זהו מעונן ר' ישמעאל או' זה המעביר על העין ר' עקיבא אומר אילו נותני עתים כגון אילו שאומרים היום יפה לצאת היום יפה ליקח היום חמה נחפית למחר גשמים יורדין כגון אילו שהן אומ' למודי ערבי שביעיות להיות יפות ועקידות קטניות להיות רעות וחכמים אומ' אילו אוחזי העינים"; וכן ספרי דברים פרשת שופטים פיסקא קע"א: "מעונן, רבי ישמעאל אומר זה המעביר על העין, רבי עקיבא אומר אלו נותני העתים כגון אלו האומרים למודי ערבית שביעיות להיות חטים יפות עקורות קטניות להיות רעות, וחכמים אומרים אלו אוחזי העינים".